

TÜRKÇEDE KELİME ÇEKİMİNDE TABANIN DEĞİŞMESİ VE TÜRKÇENİN ÖĞRETİMİNDE YARATTIĞI SORUNLAR

Ceval KAYA

Türkçe eklemeli dillerin tipik bir örneğidir. Öyle ki, Türkçe yazılmış dille ilgili kitaplarda eklemeli bir dilin işleyişi açıklanırken Türkçeden başka bir dilden örnek getirmeye gereksinme duyulmaz.

Eklemeli dillerde morfepler kelime içinde art arda sıralanırlar. Bunların kendi içinde şüphesiz bir sırası vardır. Özellikle Türkçede bir morfemin ne tür bir tabana ekleneceği, kendisinden sonra daha başka hangi morfeplerin gelebileceği bellidir. Türkçe bir kelimedede morfepler art arda dizilişleriyle âdeta bir tren katarını andırırlar. Bu katarda lokomotifin nerede yer alacağı, vagonların hangi sırada dizileceği kesindir.

Türkçede art arda gelen morfepler arasında ses uyumları görülür. Bu uyumlar üç tanedir: Kalınlık-incelik, düzlük-yuvarlaklık, sertlik-yumuşaklık. Bir morfem, kendisinden önceki morfeme tabidir. Eklenme sırasında ses uyumları dolayısıyla her bir morfemin değişkenleri ortaya çıkar. Sözelimi, {+CX} uğraşı adları yapan morfemin sekiz değişkeni görülür: +c, +ci, +cu, +cü, +ç, +çi, +çu, +çü.

Kelime yapımında ve çekiminde morfeplerin kullanılması yalnızca eklemeli dillere has bir özellik değildir. Öteki dillerde de morfepler vardır. Ancak eklemeli dilleri diğerlerinden ayıran asıl özellik kelimenin saydam olması, kök morfemin tanınmayacak kadar değişmemesi, morfepler ile bunların bağlantılarının apaçık görülebilmesidir.

İster kök, ister gövde hâlinde bulunsun, Türkçede, henüz çekim morfeplerini almamış bir kelime tabanının, bu ekler geldikten sonra da orijinal biçimini aynen koruduğu, tabanının hiç değişmediği düşünülür. Bu düşünce acaba ne kadar doğrudur? Çekim morfemi almamış bir taban, yani sözlüksel biçim, bu morfepleri aldığıında yapısını her zaman korur mu? Çekim morfeplerinin taban üzerinde bazen değiştirici etkisi olur mu? Tabanda değişme söz konusu olursa bunun kuralı var mıdır?

Dil öğretimi açısından konunun önemini anlamak için kurmaca bir örnek üzerinde duralım. Türkçe öğrenen bir yabancı okuduğu bir hikâyede şöyle bir ibare görse ne yapar?

İhtiyar köylü öğle sıcağında dinlenmek için bir ağaç gölgesine sığındı. Tarla komşusu Hasan Ağa daha evvel gelmişti. Ona selam verdi ve sordu:

- Kolay gelsin, Hasan Ağa! Ne yapıyorsun?
- Yoruldum, komşu. Dinlenirken trpanı **dışiyorum**.

Buradaki *dişiyorum* nasıl bir kelimedir? {-yor} morfemini aldığına göre, onun öncesinde bir fiil tabanı bulunması gerekir. Ama, sözlüklerde *dişmek* veya *dişimek* diye bir fiil yok. *Diş* var, ama o da bir isim. Burada bir fiil olması gerekir. Acaba bu bir yöresel söz mü? Yoksa burada bir baskı hatası mı var? *Deşiyorum* yerine *dişiyorum* mu basılmış? *Deşmek* kelimesinin sözlüklere geçmemiş yeni bir anlamı mı var? Ekin biçme aleti olan tırpan nasıl *deşilir* ki!

Bildiğiniz gibi, burada *dişemek* fiili söz konusudur. Bu fiil, "diş açmak, keskinleştirmek" anlamındadır. Kelimede *dişe-yor-um* > *dişiyorum* değişimi meydana gelmiştir.

Türkçeyi yabancı dil olarak öğrenen bir kişi bir metinde henüz öğrenmediği çekimlenmiş bir kelime ile karşılaştığında o kelimenin sözlüksel biçimini nasıl bulacaktır? Bütün çekim morfemlerini tanısa bile, kelime tabanında bir değişme olmuşsa bu tabanı her zaman doğru teşhis edip onu sözlükte bulabilir mi? Bu konuda zorluk çeker mi?

Zamir çekiminde kelime tabanında değişme olabileceğine dilbilgisi kitaplarında değinilmektedir:

ben + yönelme = *bana* (*bene* değil).

sen + yönelme = *sana* (*sene* değil).

Zamir çekimindeki bu düzensizlik, zamirler "çekim sırasında çok defa kök değiştirirler." biçiminde istisnai bir durum olarak açıklanmaktadır.¹

Türkçede kelime çekiminde tabanda meydana gelen değişme acaba sadece zamir çekimiyle mi sınırlıdır? Daha başka hangi değişmeler olabilir?

Dört çeşit değişme olabilir:

- 1. Sonda ünlünün değişmesi:** Bu değişim, sonu geniş düz ünlüyle (*a*, *e*) biten fiil tabanlarına {-yor} şimdiki zaman morfemi geldiğinde ortaya çıkar:

yaşa-yor > *yaşıyor*, *oyna-yor* > *oynuyor*, *başla-yor* > *başlıyor*, *görme-yor* > *görmüyor* gibi.

Bu değişim sonucu bazen iki ayrı fiilin şimdiki zamanı eşesli hâle gelir:

dile-yor > *diliyor* "istiyor", *dil-i-yor* > *diliyor* "dilim yapıyor".

ata-yor > *atıyor* "tayin ediyor", *at-ı-yor* > *atıyor* "fırlatıyor, bırakıyor, azlediyor".

"Bakan müsteşarı atıyor." gibi bir cümlede *atmak* mı, yoksa *atamak* mı söz konusudur?

Bu değişim kurallıdır. Fiil tabanının sonundaki geniş düz ünlü (*a*, *e*), bir önceki hecenin ünlüsü ile kalınlık-incelik ve düzlük-yuvarlaklık uyumuna girer ve bir dar ünlüye (*i*, *ı*, *u*, *ü*) değişir:

(a/ı)-(a) > (a/ı)-(ı): *daya-yor* > *dayıyor*.

(e/i)-(e) > (e/i)-(i): *dile-yor* > *diliyor*.

(o/u)-(a) > (o/u)-(u): *oyna-yor* > *oynuyor*.

(ö/ü)-(e) > (ö/ü)-(ü): *döşe-yor* > *döşüyor*.

- 2. Sonda ünsüzün değişmesi.** Sonu *ç, k, p, t* sert ünsüzleriyle biten tabanlar ünlüyle başlayan bir ek aldıklarında bu sert ünsüz yumuşayabilir: *ağaç-ı* > *ağacı*, *kaynak-a* > *kaynağa*, *kitap-ı* > *kitabı*, *güt-er* > *gider* gibi. Ama, *saç-ın* = *saçın*, *hukuk-un* = *hukukun*, *top-a* = *topa*, *süt-ü* = *sütü*.

Bu değişimin kuralı yoktur. Bu sebepten sözlüklerde ve yazım kılavuzlarında değişime uğrayan kelimeler ayrıca belirtilir.

- 3. Sonda ünsüz ikizleşmesi.** Sadece yabancı asıllı kelimelerde görülür. Bazı yabancı asıllı kelimeler ünlü ile başlayan bir ek aldıklarında sondaki ünsüz ikizleşir: *zan-ımca* > *zannımca*, *hak-ın* > *hakkın*, *his-ini* > *hissini*, *sır-ım* > *sırrım* gibi.

Bu değişimin de kuralı yoktur. Bu sebepten sözlüklerde ve yazım kılavuzlarında değişime uğrayan kelimeler ayrıca belirtilir.

- 4. İç hecede ünlünün düşmesi:** Son hecesi kapalı ve dar ünlülü (*ı, i, u, ü*) olan çok heceli kelimelere, ünlüyle başlayan bir ek geldiğinde, bu kapalı hece açılmakta ve ünlüsü düşebilmektedir: *karın-ına* > *ka-rı-nı-na* > *karnına*, *resim-ini* > *re-si-mi-ni* > *resmini*, *burun-unda* > *bu-ru-nun-da* > *burnunda*, *göğüs-ünden* > *gö-ğü-sün-den* > *göğsünden* gibi. Ama, *yarım-ını* = *ya-rı-mı-nı* = *yarımını*, *dilim-inde* = *di-li-min-de* = *diliminde*.

Bu değişimin de kuralı yoktur. Bu sebepten sözlüklerde ve yazım kılavuzlarında değişime uğrayan kelimeler ayrıca işaret belirtilir.

Sonuç:

- Kelime çekiminde tabanda görülen değişimler, Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde sorun yaratabilir.
- Bir metinde yeni bir kelimeyle karşılaşan öğrenci bunu sözlükte aramaya kalktığı anda, kelime eğer değişime uğramışsa, onu sözlükte bulmakta zorlanacaktır. O zaman kelimenin değişime uğramış olabileceğini hesaba katarak orijinal biçimi tasavvur etmesi gerekecektir.
- Bir kelime ilk kez öğrenildiğinde o kelimenin anlamı yanında çekiminde olabilecek kuralsız değişimler de ezberlenmek zorundadır.
- Yabancı dil öğrenmek, dilbilgisi kurallarını ve kelimeleri bellemekten ibaret değildir. Şüphesiz bu asıl iştir. Bunun yanında, istisnaları ve özel durumları da ayrıca ezberlemek gerekir.